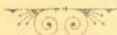

ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

ԿԱՄ

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրեց՝

Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆՆ, Ph. D.

Հեղինակը՝ «ՀԱՅ ՅԵՂԸ ԵՒ ՀԱՆՐԱՆՔՆԵՐԸ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱՆ» գրքին:

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԳՅՈՒՆ»

ՊՈՍԹՈՆ, ՄԷԿՍԵ, 1920

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

1. ՅԵՂԻՆ ՓԵՂԻՍՈՓՈԱՑՈՒԹԻՒՆԸ
3. ՅԵՂԱՑԻՆ ԳԵՐՄԱՐԴԸ
2. ՀԱՅ ՅԵՂԸ ԵՒ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ
4. ՄԱՆԿԱՆ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
5. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈՂՈՎՈՅԹԸ
6. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ
7. ԲԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. The individual and society
2. Socialization of the school
3. Superman idea
4. The problem of moral instruction in the public schools,
5. A study of the introduction of science into secondary curriculum

ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ
ԿԱՄ
ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

A 25968

COPYRIGHT 1920 BY
H. B. BOGHOSIAN Ph. D.
BOSTON, MASS.

ALL RIGHTS RESERVED

ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

ԿԱՄ

ԱՆՇԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Պատմութիւնը անհատի և ընկերութեան իրարու դէմ մղած դարաւոր պայքարին հետեանքն է: Առաջինը կեդրոնախոյս զօրութիւն է, իսկ երկրորդը՝ կեդրոնաձիգ. մէկը աճումի, յառաջացումի, և ընդլայնումի կը ձգտի, իսկ միւսը՝ պահպանումի, լճացումի, և ինքնամիտփումի. մէկը ազատութեան և լոյսի կ'երկարաձգուի, իսկ միւսը պահպանութեան ու խաւարի կը դիմէ: Առողջ մըշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը այս ներհակ ազդակներուն ծնունդն են:

Եթէ Ասիան ու Եւրոպան իրարու հետ բազմատենք կրնանք ըսել թէ Ասիան ընկերութիւնը կը շփտէ, իսկ Եւրոպան՝ անհատը: Առաջինը կրօնական է, իսկ երկրորդը՝ դիտական, մէկը կեդրոնացումի կը ձգտի, միւսը՝ ապակեդրոնացումի, առաջինը միապետական է, իսկ երկրորդը՝ ազատական ու ուսմեկավարական:

Խնդիրը եթէ փիլիսոփայական տեսակէտէ դիտենք, կրնանք ըսել թէ կեանքը բացարձակէն դէպի մասնաւորը, անանձնականութենէ դէպի անձնականութիւնը ու անհատացումը, և միատարրէն դէպի այլատարրը կը յառաջանայ: Հէրպէրթ Սրէնսըրը այս իրողութեան վրայ էր որ իր «Ռիեգերական հոլովոյքը» զլիսաւորաբար երկու աս-

տիճանականութեան (Process) այսինքն «միատարրի» և «այլատարրի» բաժնեց, և Պըրկսընի «տեւոզուրիւմն» (duration) ու «էլեւէջը» (Fluctuation) մեզի կուգայ թէ նոյն հիման վրայ հիմնուած են:

Ո՛չ միայն փիլիսոփայութիւնը այլ թէ՛ մեր և թէ՛ բազմաթիւ օտար Հեղինակներու կողմէ կենսաբանութեան, մարդարանութեան, լեզուաբանութեան, ընկերարանութեան և հոգեբանութեան վրայ կատարած խուզարկութիւններն ալ կը հաստատեն որ այս տիեզերական շարժումին բնոյթը ընդհանուրէն ղէպի մասնաւորը, անդործարանական կեանքէն՝ ղէպի գործարանականը, և միապետական գրութենէն ղէպի ռամկավարական գրութիւն կը յառաջանայ:

Հիմա իբրևրը աւելի մօտէն սերտենք վերոյիշեալ իրողութիւնները հաստատելու համար:

Նախ վայրկեան մը անդրադառնանք կենսաբանական աշխարհին:

Կենսաբանական գիտութիւնները ցոյց կուտան որ կեանքը իր ամենապարզ ձևին մէջ ի չայտ կուգայ միարջիջ կոչուած կենդանիներով որոնք Գերմանացի մեծ կենսաբան Հէքէլի խօսքով «անկազմ կազմ» մըն են: Անոնք ո՛չ աչք ունին, ո՛չ ոտք, ո՛չ բերան, ո՛չ սիրտ, ո՛չ ստամոքս, ո՛չ մկանունք, և ո՛չ ալ՝ որևէ ուրոյն գործարան, միևնոյն ատեն անոնք կենդանի են, և միևնոյն գործարանով թէ՛ կը շնչեն, և թէ՛ կը սերնդագործեն:

Սակայն զարեբու ընթացքին Հետզհետէ

կեանքը կըսկսի հոլովուիլ, յառաջանալ և բարեփոխուիլ: Այսպէս միարջիջներուն բազմարջիջները կը չաջորդեն ինչպէս վօլվօսինաները, վօլվօքսները, սպունգները և այլն ուր կեանքի պաշտօնները աւելի ևս կը զատորչուին և միատարր ու անկազմ կեանքէն դէպի անհատականացում աչքառու ձգտում մը կը տիրէ հակառակ իրենց ապամ սերտ խմբակցական կեանքին:

Եթէ միարջիջներէն ու բազմարջիջներէն անցնելով, կենդանական կեանքի վերին աստիճաններուն ինչպէս մրջիւններուն և մեղուններուն վայրկեան մը անդրադառնանք, կը տեսնենք, որ թէև անոնք իմացական ու ընկերական կեանք մը կ'ապրին, բայց հակառակ այս բոլորին՝ ինչպէս կը պնդեն բազմաթիւ գիտուններ ու հետախոյզներ, ի միջի այլոց Հուիլըր, Պուխնէր, Փէքհամ, Ֆօրէլ և Լօրտ Էյլըրրի, անոնք աւելի ևս ռամկավարական դրութիւն մը ունին քան թէ ընկերվարական, ուր իւրաքանչիւր մրջիւն ու մեղու իրենց յատուկ ուրոյն պաշտօնը ունին: Հոն ոմանք գինուոր են, ոմանք գործաւոր, իսկ ոմանք ալ՝ թաղաւորն ու թաղուհին վտանդէ պաշտպանող պահակներ: Ուրեմն դասակարգերը արդէն իսկ ստեղծուած են:

Այսպէս, կենդանական աշխարհի մէջ կայ ու կը տիրէ օրէնք մը ուր կեանքը միարջիջներէ, աչսինքն անկազմ կազմաւորութենէ, դէպի բազմարջիջները, և անհատականացում կը դիմէ:

Եւ բնութեան ճամբան հոլովութեան ու ռամկավարական ճամբան է:

Հիմա կենդանարանական աշխարհէն անցնելույ նախապատճական շրջաններուն զանք :

Անգլիացի փիլիսոփաներէն Հօպսոս, Լաք և Հըքսլի, և Ֆրանսացի փիլիսոփաներէն Ժան Ժազ Բուսօ իրենց փիլիսոփայութիւնը նախապատճական մարդուն սանձարձակ ազատութեան անհատականութեան վրայ հիմնեցին : Սակայն խուզարկութիւնները ցոյց կուտան որ անոնք բոլորովին սխալած են իրենց ենթադրութիւններուն մէջ : Ամերիկայի ամենէն լուսամտիւ ընկերաբաշխը Լ. Ֆ. Ուօրա, և Աթքինսըն, Տարուին, Փէյրսըն, Սըմնըր, Հօլիթ Բօմէնս Գրօփաթքին և ուրիշներ կը պընդեն թէ նախամարդը սանձարձակ չէր, և իր անհատականութիւնը իր պատկանած ցեղին, Համայնքին հետ կը նոյնանար :

Դարձեալ մարդարաններէն Մընրօ, Լանկ, Մօրկըն, Օդպօրն, Պօազ, Բիպլի և բազմաթիւ ուրիշներ իրենց կատարած խուզարկութեանց արդիւնքը ըլլալով կը հաւաստեն թէ նախամարդը ընկերական էր և իրր «Հորդա» (horu) կ'ապրէր և ո՛չ թէ Հօպսոսի, Ժան Ժազ Բուսոյի և ուրիշ փիլիսոփաներու ըսածին պէս սանձարձակ ազատութեան և անհատականութեան տէր էր : Կարելի է որ նախամարդուն ողին կրնանք ամփոփել և ըսել ինչ որ տիրապետող ոգին «Հորդա»յին, ցեղին ոգին էր :

Նոյն ողին իրական է նաև արդի Պուշմաններու, Աւստրալիոյ բնիկներու, Հնդիկներու, Հօթէնթօթներու և բոլոր բարբարոս ցեղերու և աւերէրներու մէջ : Հոն ցեղին ու Համայնքին ողին է

տիրականը, և անհատին ազատութիւնը, անոր ձայնն ու իրաւունքը Համեմատաբար շատ քիչ նըշանակութիւն ունին:

Նախապատմական շրջաններուն մէջ անհատականութեան և անձի դարգացման մէջ կարևոր տեղը կը զբաւէ նաև տօտեմական դրութիւնը: Յրէյզրր նշանաւոր Հնարանը այս դրութիւնը տասն և երկու Հսկայ Հատորներու մէջ ամփոփած է: Սակայն կը ցաւինք որ առանց խնդիրներու մանրամասնութեանց մտնելու մենք միայն պիտի բաւականանանք անոր ողին ամփոփելով և հարեանցի զայն յիշելով ու անցնելով:

«Sounbմ» բառը Չիփէվա Հնդիկներու լեզուէն առնուած է, և կը նշանակէ «խումբ» (group), «ցեղ» (Tribe): Տօտեմական դարը կազմակերպակաճ տեսակէտէն աւելի բարձր մակարդակի վերայ կը դառնուի քան նախնական դարը: Հոն բոլոր ցեղը «աստուած» մը ունի, ինչպէս «անդղ» մը, «կով» մը, «գառնուկ» մը, «խոյ» մը, «օձ» մը, և կամ ուրիշ որ և է կենդանի մը, և ամբողջ ցեղին անդամները կը հաւատան թէ այդ աստուածը իրենց նախահայրն է, և իրենցմէ իւրաքանչիւրը այդ աստուծոյն մէկ մասը, մէկ անդամը կը կազմէ: Այլ խօսքով կրնանք ըսել թէ Հոս միայն մէկ անձնաւորութիւն կալ, այդ ալ իրենց աստուածն է, և ամբողջ ցեղը այդ աստուծոյն մէջ կ'անձնաւորուի: Ասիկա տօտեմական դրութեան առաջին փուլն է:

Ասկէ վերջ կը տեսնենք որ, թէ՛ ամբողջ ցեղը իր ուրոյն ու սեփական տօտեմը ունի, և թէ՛ նոյն ցեղին իւրաքանչիւր անհատը իր ուրոյն տօտեմը,

աստուածը ունի: Այլ խօսքով, ցեղը և անհատը իրարմէ զատորոշուիլ սկսած են, և ցեղը իր ուրոյն տօտեմը ունենալով հանդերձ կ'արտօնէ որ իր անդամներէն իւրաքանչիւրն ալ իր ուրոյն տօտեմը ունենայ: Ասիկա տօտեմական դրութեան երկրորդ փուլն է:

Իսկ երրորդ փուլը այն է թէ իզական սեռը, որ մինչև այս աստէն աննշան տեղ մը ունէր, կ'սկսի իր ուրոյն տօտեմը ունենալ որը «յղացման տօտեմ» (conception Totem) կը կոչուի:

Տօտեմական դրութիւնը թէև ամենահին դրութիւններէն մէկն է, և սակայն մենք զանոնք կը պաշտենք ու կը զործածենք մեր առօրեայ կեանքին մէջ: Արդի քաղաքակիրթ ժողովուրդներու դրօշակներուն վրայ գտնուող «անգղ»ներն ու խորհրդանշանները, Հին Եգիպտոսի «Արիս»ն ու Հնդկաստանի «Կով»ը, Հին Ռուսի մէջ Հրեաներու կողմէն ընդունուած «գառնուկն» ու Նոր Ռուսի մէջ Քրիստոսի տեղ յիշուող «գառնուկ»ը, Հայ Պատմութեան ու գինանշանի մէջ փառաւոր տեղ մը զբաւող «խոյ»ը, Մահմետական աշխարհին «խոզ»ը, և Դիւցազներգութիւններու, Սբ. Գրքերու և կրօնքներու մէջ յիշուող «վիշապ»ներն ու «օձ»երը, ահա ասիկ այս հին տօտեմական դրութեան մնացորդներն են պարզապէս:

Դարձեալ կրօնքի մէջ տեսնուող բազմաթիւ սովորութիւններն ու հաւատալիքները ասոր մնացորդներն են:

Այսպէս, առաջին փուլին կը համապատասխանէ Հոովմէական Կաթոլիկ Եկեղեցիներուն Սուր

բերու պաշտուծը, երկրորդ փուլին կը համապատասխանէ շատ մը Քրիստոնեաներուն՝ ինչպէս Սր. Յակոբի, Սր. Կարապետի, Սր. Գէորգի և այլն, անուան օր յատկացնելու սովորութիւնը. իսկ երրորդ փուլին կը համապատասխանեն շատ մը անձեզ ու պարզամիտ հաւատացեալ կիներուն ծասնաւոր Սուրբերուն հանդէպ տաժած պաշտուծն ու սէրը :

Տօտեմական գրութիւնը զձեզ կ'առաջնորդէ ուրիշ կարևոր շրջանի մը ուր տիրական անձնաւորութիւններ ու անհատականութիւններ երևան կուգան : Անիկա Գիւցազներու և հերոսներու շրջանն է : Հարկաւ տիրական անձնաւորութիւններու գոյութիւնը նախնական մարդուն և հորդային բոլորովին անձանօթ բան մը չէր :

Սակայն տօտեմական այս գրութիւնն էր որ տիրական անձնաւորութիւններ յառաջ բերաւ, անհատականութիւնը շեշտեց, և վերջապէս դիւցազներու ծնունդ տուաւ, ու այս ալ, իր կարգին, պետութեան հիմնարկութեան պատմադ դարձաւ :

Արդէն բուն իսկ այս վայրկեանը տօտեմական գրութեան վախճանը, իսկ դիւցազներու և աստուածներու շրջանին սկզբնաւորութիւնն է :

Ահաւասիկ այս լոյսին տակ կրնայ հասկցուիլ Հէքեաթներու, դիւցարանութիւններու, պատժւածներու և ժողովրդական բազմաթիւ ասացուածքներու մէջ տիրող դիւցազներու, դեերու, «ճիւն»երու, սատանաներու և աստուածներու հրաշագործութիւններու ոգին : Հոս անցողակի յիշենք որ եթէ մէկը Հայ անհատականութեան ծագումն ու

զարդացուծը ուսումնասիրել կ'ուզէ, անհրաժեշտ է որ նախ հայկական Հէքեաթներն ու դիւցազներգութիւնները, աստուածներն ու պատմութիւնները հաւաքէ, դասաւորէ, և չետոյ ալ զանոնք արդի հոգերանութեան լոյսին տակ վերլուծէ, և հայկական հոգւոյն հոլովոյթը սերտէ :

Դարձեալ Հոս պիտի գտնենք Հոմերոսի դիւցազներուն, Նիոպէլունկընի Սիկֆրիտի, Ենէասի և Հայկի դիւցազնութեանց զաղտնիքները, Ի՞նչ է Քարլալլի «Դիւցազներ և Դիւցազնապաշտութեան» էմբրսընի «Ներկայացուցչական Մարդերուն», Իպսէնի «Ժողովուրդին Թշնամին» և Նիշէի «Գերձարդուն» ոգին, և թէ ոչ արբական անհատականութիւն մը յառաջ բերելու նոյն դիւցազնական շրջանի ողիին վերարտադրութիւնը . . . :

Պատմականօրէն խօսելով նախնական ու սօտեմական շրջաններէն վերջ Հին Յունաստանի մէջ է որ անհատականութիւնը իր բազմաբեղուն կողմերովը ի չալտ կուգայ: Ինչպէս ըսինք բացարձակ բոնապետութիւնը Արեւելքի չատկանիչն էր, ուր ամէն բան պետութեան կը վերաբերէր: Զինաստանի իր նախահայրերուն պաշտելու գրութիւնը, Հնդկաստանի և Եգիպտոսի «Գասք»ի գրութիւնը, Պարսկաստանի ազգայնական կրթութիւնը, և Հրեաներու աստուածպետական գրութիւնը, բոլորն ալ անհատականութիւնը ճնշած ու կեղեքած են, մինչդեռ Յունաստանը եղած է այն առաջին երկիրը ուր անհատականութիւնը շեշտուած՝ անձի, իրաւունքի, սեփականութեան, զաւարի ազատութեան, և քաղաքացիական իրա-

ւունքի և պատասխանատուութեան զարկ տրուած է: Հին Յունաստանի անհատականութեան և անձի զարգացման մասին կազմած գաղափարը կըրնանք ըսել թէ արդի քաղաքակիրթ ազգերու գաղափարականին հետ կրնալ համեմատուիլ: Յոյնն էր որ առաջին անգամ քաղաքաւիին ազատութեան գաղափարականը շեշտեց և զայն իրականացուց, ռամկավարական պետութիւն մը հիմնելով: Ան էր որ առաջին անգամ մարդը տրամաբանող անհատականութիւն մը նկատեց, և բուն այդ սկզբունքին արդիւնքը ըլլալով էր որ իւրաքանչիւր Յոյն անհատ իր բնաւորութեան մէջը փնտռեց ու նուիրագործեց իր անհատական կեանքի վախճանը, և բարոյականութեան վսեմ գաղափարականը:

Այս հիման վրայ յենլով է որ Սըր Հէնրի Սըմնըր Մէյն կ'ըսէ. «Փոքրիկ ազգի մը . . . տրուած էր չառաջդիմութեան սկզբունքը չղանալու գաղափարականը: Այդ փոքրիկ ազգը Յոյնն էր»:

Սակայն ի՞նչ էր այն ազգակը որ Յոյնը անհատականութեան մղեց: Կարելի է որ այս մասին ուրիշներ մեզի տարակարծիք ըլլան, և սակայն, մեզի աչնպէս կը թուի թէ Յոյնի անհատականութեան և անձի զարգացման բուն պատճառը Յունաստանի աշխարհազրական դիրքին և տեղազրական կազմին մէջ պէտք է փնտռել: Երկրին զանազան մասերը փոքրիկ լեռներով և բլուրներով, ձորերով և ծորձորներով իրարմէ բաժնուած են, ու ասոր բնական արդիւնքը հարկաւ անհատականութեան զարգացումը պիտի ըլլար:

Այս առթիւ անցողակի ըսենք որ Հայուն անհատականութեան և հոչակաւոր «անսխաբանու-

քեան» ակն ու աղբիւրն ալ Յունաստանի նման Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին և տեղագրական կազմին մէջ պէտք է փնտռուի: Այն մարդիկը որ Հայկական հողւոյն հոլովուցիք կ'ուսուանասիրեն, անհրաժեշտ է որ նախ Հայաստանի տեղագրական կազմը և կլիման սերտեն: Առանց անոր՝ Հայուն հոգին ու իր պատմութիւնն ու աւանդութիւնները անկարելի է կատարելապէս հասկընալ:

Այս Յոյն անհատականութիւնը Հոմերական շրջաններուն մէջ երկու ձևով ի յայտ կուգայ: Ասոնցմէ մէկն է «Գործի Մարդ» (Man of Action), իսկ միւսը «Խմաստու քեան Մարդը» (Man of Wisdom): Առաջինը Արիլէսի անուան ներքև անձնաւորուած է, իսկ երկրորդը՝ Ողիսեսի, այս երկուքըն ալ արդէն իսկ ծանօթ են Յոյն Գրականութեամբ զբաղողներուն:

Գարձեալ Յոյնները իրենց անհատականութիւնը կրօնքի մէջ ևս ի յայտ բերած՝ են Հայ ցեղին պէս: Վետական երգերուն (Vedic hymns) մէջ չի կալ բան մը որ անոնք որդեգրած չըլլան: Սակաչն հոն ո՛չ Սեմական վախը, ո՛չ Եգիպտական սարսուռը, և ո՛չ ալ աներևուցի ոչփի մը առջև մարդկային անձնաւորութեան նուաստացումը, ի յայտ բերուած են: Իրենց կրօնքը բնութեան և մարդկային կեանքին մէջ զեղեցիկին պաշտումն էր իր բոլոր ձևերովը: Գիշերը, խաւարը, մահը, քունը, սէրը և ճաշակը Յոյներու կողմէն յաջողապէս անձնաւորուած էին, և անոնց աստուածները

անհատականութիւններ էին աւելի քան թէ վերացական գոյութիւններ :

Ոնդիրը քաղաքական տեսակէտէ դիտելով, ընդհանուր առձամբ, Յունական կեանքը երկու դիւստր մասերու կրնայ բաժնուիլ: Առաջինը Սպարտական դրութիւնն է, իսկ երկրորդը՝ Աթենականը: Մէկը Տօրիական ցեղերու կեանքն է, իսկ միւսը՝ Յոնիական ցեղերունը:

Սպարտական դրութիւնը Յունական նախնական կեանքին մնացորդն է, իր ամբողջական ձևերովը: Հոն պետութիւնը բացարձակ իշխանութիւն ունէր անհատականութեան վրայ: Անոր անհատին վրայ ունեցած իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը մանկան ծնելէ շատ առաջ կ'սկսէր և կեաքի բոլոր փուլերը ինչպէս մանկութիւնը, պատանեկութիւնը և չափահասութիւնը իրենց ամբողջականութեամբը պետական հակակշռի (control) տակ էին, և կամ, այլ խօսքով, անհատականութիւնը պետութեան մէջ ընկլուզուած էր (submerged) :

Ընդհակառակը, Աթենական Դրութիւնը Ըսպարտականէն բոլորովին տարբեր մշակույթ մը, և քաղաքակրթութիւն մը չառաջ բերաւ: Աթենական Պետութիւնը Ռամկավարական հողերու վրայ հիմնուած էր: Հոն անհատականութիւնը ո՛չ թէ Պետութեան զոհը և անոր գործիքն էր, այլ պետութիւնը անհատականութեան, իրաւունքի, արգարութեան, և ազատութեան գաղափարականին ձևաւորուածն էր: Այլ խօսքով, Սպարտայի մէջ անհատը պետութեան համար էր, իսկ Ռամկավար Ա-

Թէնքի մէջ՝ պետութիւնը անհատին համար : Առաջինը բոնապետական ու ընկերավարական էր, իսկ երկրորդը՝ ազատական ու Ռաճկավարական :

Ահա Աթէնքի այս Ռաճկավարական պետութեան շնորհին էր որ Քրիստոսէ հինգ դար առաջ Յունաստանը արտագրեց անանկ փայլուն ազգային մշակութիւն մը, և քաղաքակրթութիւն մը, որ անմահ կը մնան պատմութեան էջերուն մէջ :

Պէրիկլէսի Շրջանն էր այս :

Յունաստանը քաղաքական ասպարէզի մէջ Թեմիտոկլէսի և Պէրիկլէսի պէս զիւանազէտներ արտագրած էր : Արուեստի մէջ՝ Փիդիասն ու Մըրոնը, Պատմութեան մէջ՝ Հերոդոտոսն ու Թիւսիտիտը, Եղեւերգութեան (Tragedy) մէջ Եսզիլոսը, Սոփոկլէսն ու Եւրիպիտէսը, և Կատակերգութեան մէջ՝ Արիսթոփանէսը : Վերջապէս մարդկային բոլոր ուժերու և կարողութիւններու դաշտին մէջ համանման սակզմագործող ճիգ ու ջանքի յայտ կուգային : Փիլիսոփաներ, սկեսպտիկներ, և աւելի վերջերը Տէմօքրիթէսի հիւլէական (Atomic) կամ անհատական փիլիսոփայութիւնը ահագին գեր կը խաղային ժողովրդին, այդ հսկա անգիտակից զանգուածին միտքերը լուսաւորելու, զանոնք կրթելու և զարգացնելու գործին մէջ :

Իսկ Սպարտական, ընկերավարական պետութեան մէջ, ինչպէս ըսինք, անհատական ձգտումներն, ու ձևներէցութեան ոգին բիրտ ուժին դռնուած են, և ահա այս էր պատճառը որ մինչդեռ Աթէնքը քաղաքակրթութեան մէջ կը փայլէր, Ըսպարթան կը նսեմանար, մէկը կը յառաջիմէր իսկ

ծիւսը կը լճանար: Եւ կամ այլ խօսքով, յաղթած էր լոյսը խաւարին, ազատութիւնը՝ բիրտ ոյժին, և Ռամկավար Աթէնքը՝ Ընկերվարական Սպարտային:

Հարցը նոյնն է նաև նոր Հայութեան համար: Արդի Հայուն ծոցը երկու տարբեր սկզբունքներ կան, երկու տարբեր ձգտումներ: Մէկը Ընկերվարական է, իսկ միւսը՝ Ռամկավարական: Մէկը Սպարթական է իսկ միւսը՝ Աթենական, մէկը չետադիմական ու նախնական է, իսկ միւսը՝ չառաջդիմական ու արդիական, մէկը բիրտ ոյժը, «սօխան» կը պաշտէ, իսկ միւսը՝ անհատականութիւնն ու ազատութիւնը. վերջսպէս առաջինը ապագազանական է, իսկ երկրորդը՝ ազգազանական: Ո՞րը պիտի ընդունի նոր Հլութիւնը. Ընկերվարութիւնը, թէ Ռամկավարութիւնը:

Հայը Ռամկավար ծնած է իրնէ: Մեր պատմութիւնը Հայկի ազատութեան և անկախութեան ողիտիւր կ'սկսի: Անհատականութիւնն ու անձին զարգացումը Հայկական հողւոյն տիրական յատկանիշերն են, Հայ աշխարհազրութեան Արարտն են: Այս անհատականութեան ողին, ինչպէս կը պնդեն ոմանք, մենք ո՛չ Քրիստոնէութենէն ստացած ենք, և ո՛չ ալ Եւրոպական ազգերու պէս՝ դպրոցներու մէջ ուսած ու մշակած, այլ անիկա Հայկական հողւոյն էութենէն բղխած է: Ուրիշ ազգեր անհատականութիւնն ու Ռամկավար ողին կը մշակեն, իսկ Հայն ու Յոյնը դայն կ'ապրին: Հայ ցեղը իր այս անհատական ողին չորս եղանակով չափնաբերած է: Առաջին՝ ինֆլազոնյութիւ-

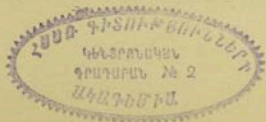
նով, երկրորդ՝ պատմութիւնով, երրորդ՝ լեզուով, և չորրորդ՝ հաստատութիւններով: Ինքնագոյութիւնով՝ քանի որ դարերու ընթացքին Հայ ցեղը իր գոյութիւնը պահած ու շարունակած է որպէս չի լուծուող, ուրիշէն չի կլանուող տարր մը, մինչդեռ իրեն զրկից հզօր ազգերը շատոնց անյալտացած ու ձուլուած են: Պատմութիւնով՝ քանի որ դարերով իր վրայէն ացնող հեղեղներ, արշաւանքներ և ճնշումներ զինքը առերևոյթա հը պատակեցուցած են թէև, բայց երբէ՛ք՝ Հայուն ուղին: Անիկա, բոլոր դարերու ընթացքին, միշտ խորխտ ու ըմբօստ եղած է, և շարունակ ազատութեան ու անկախութեան ձգտած է: Իր լեզուով՝ քանի որ ցեղին աչս խկատիւ ու անմահ հանճարը հնարած է Հայ ա՛յնքան ճոխ ու նուրբ այբուբէնը և այն հրաշալի լեզուն, որ որեւէ հին ու նոր լեզուներու հետ կրնայ հպարտօրէն մրցիլ: Իր հաստատութիւններովը՝ քանի որ հայ հաստատութիւններէն մին, հոյակապ Հայաստանեաց Եկեղեցին, որ իր քոյր հաստատութիւններուն մէջ եզակի է, ինքնին ապացոյց է հայուն ստեղծագործող ոգւոյն. անոր վարդապետութիւններն ու աւանդութիւնները, կազմն ու վարչական գրութիւնը հայ անհատականութեան ու Ռամկավար ոգւոյն անժրխտելի ապացոյցներն են:

Յունական պատմա-փիլիսոփայութեան մէջ կարևոր տեղ մը կը գրաւէ Սոփեստներու (Sophists) շրջանը ուր անոնք աննախընթաց շեշտ մը դրին անհատականութեան զարգացման և անձնաւորութեան լուսաւորման ու հոլովոյթին վրայ: Անոնց

փիլիսոփայութեանց կեդրոնը կը կազմէր Փրօթա-
կօրաս մեծ սօփեստի վարդապետութիւնը. այսինքն
«մարզն է ամէն բանի չափանիշը» սկզբունքը: Սոք-
րատի պատմածին նայելով անոնք Յոյն երիտա-
սարգութեան երեք բան սորվեցուցին, «Լսոքհիլ,
Խօսիլ, և գործել», ինչ որ անձի զարգացման և
աւանդաւար պետութեան մը ծառայութեան մէջ
հսկայ դործ մըն էր: Սօքրատի և Պլատոնի կողմէն
Սօփեստներու վերագրուած անբարոյականութեան
դադափաբը բացասական հանգամանք ունի: Յա-
ւալի է տեսնել որ յետագայ բոլոր դարերու
գիտուններն ու փիլիսոփաներն ալ, առանց խոր-
հելու և կշռելու, թութակօրէն Սօքրատի ու Պլա-
տոնի կողմէն Սօփեստներու վերագրուած սխալ
մտայնութիւնները ընդունած և զանոնք «անբարո-
յական» և «Սօփեստ» չորջորջած են: Մեր համո-
զուծը այն է թէ Սօփեստները, զլիսաւորարար, Փը-
րօթակօրաս, Փրօտիկոս, Կորճիաս և Հիփիիասն
էին որ բարոյական փիլիսոփայութեան հիմերը
դրին քան թէ Սօքրատ, որուն վերագրուած է այդ
պատիւը դարերով:

Անոնք էին որ առաջին անգամ անգիտակից
Ժողովրդային բարոյականութիւնը փիլիսոփայական
ու ներուժ բարոյականութեան վերածեցին և Յոյն
երիտասարգութիւնը տրամաբանական ու ճշմարիտ
բարոյական դրութեան մը առաջնորդեցին: Մշա-
կութային տեսակետէն անոնք բնական ուսման տե-
ղը ՄԱՐԴՈՒՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ներմուծեցին:

Սօփեստներու կամ Լուսաւորութեան այս շրջ-
անը կարելի է հետեւալ կերպով ամփոփել ըստ

A 95968

Հօրնի: Յունաստան քաղաքականութեան մէջ ազնուապետութենէն ռամկապետութեան դիմեց, արուեստի մէջ արուեստականութենէն՝ ստեղծագործութեան, պատմութեան մէջ աւանդութենէն՝ դիտութեան, ճարտարախօսութեան մէջ, պարզութենէն՝ յգիուն ու փալլուն ոճի, գրականութեան մէջ դիւցազներգութենէ և հոփուերգութենէ՝ եղերերգութեան (tragedy) և կատակերգութեան (comedy), կրօնքի մէջ աւանդական հաւատքէն՝ տրամարանութեան, և փիլիսոփայութեան մէջ գիցարանութենէն՝ անկախ խորհողութեան: Ասոնց ամբողջականութիւնը անհատականութեան, ազատութեան և ձեռներէցութեան ոգիին զարգացումը ցոյց կուտայ, և հետեարար խորհող մըտքերու կողմէն սոփեստներու առաքելութեան սրբութիւնն ու ծառայութեան ընդարձակութիւնը դիւրութեամբ կրնան հասկցուիլ:

Սակայն ցաւալի էր որ, ինչպէս ամենէն աղէկ բանն անդամ իր ծալրայեղութեան մէջ յոռի արդիւնքներ կուտայ, նոյնպէս անհատականութեան ծաւալումը և արմատական գաղափարներու լառաջացումն ալ իրենց վնասակար արդիւնքները տրուին: Սոփեստներու վարդապետութեանց ազդեցութեան տակ արթնցող Յուն երիտասարդութիւնը սկսաւ ծաղրել ամէն ինչ որ հին ու պատմական էր: Հիւնի ու նորի միջև սուր հակառակութիւնն ու պայքարը սկսած էր: Այս ընկերական երևույթը պէտք էր որ խորհող միտքերը զբաղեցնէր և անոր ճար մը և կամ այս մասին համաձայնութեան կզր մը զըտնել տար:

Սովորաա, Պղատոն, և Արխատոտէլ, երեք խորհող մտքեր, սկսան ի հանդէս գալ: Անոնց առաքելութիւնը կը կաշանայ այս երկու ծայրայեղութեանց, այսինքն հինի ու նորի միջև ոսկեղէն եզր մը գտնելուն մէջ, ուր հինն ու նորը, ցեղն ու անհատը համաձայնութեան գալին և համերաշխարար ընթանալին:

Սովորաա հիմ թոնելով «Ծանիր գեգ» խօսքը, վարդապետեց թէ «ծանօթութիւնը» (knowledge) տիեզերական հանգամանք կ'ենթադրէ քանի որ անհկա մասնակի (Particular) չէ այլ ցեղային (Generic) է, արդ, այս կէտէն յառաջանալով «ծանօթութիւնը առաքիմութիւն է» սկզբունքին հասաւ անհկա և ջանաց անհատական ազատ խորհողութիւնը տիեզերական գիտակցութեան կալուածին մէջ փնտոել:

Պղատոն իր «Հանրապետութիւն» երկին մէջ ջանաց գտնել եզր մը ուր անհատը իր ազատ խորհողութիւնը ունենալով հանդերձ կարենար իր գիրքը ճշդել հաստատութիւններու հանդէպ, և զինքը հաշտեցնել անոնց հետ: Պղատոն անոր լուծուծը «գաղափարներ»ու (Ideas) և «բարի»ի (good) մէջ գաաւ, ուր անհատը պիտի ջանայ իրագործել այն ինչ որ իրնէ կոչուծ ունի բնելու, և իր այս իրնէ կոչուծը իրագործել ձգտելով թէ՛ ինքզինքը պիտի յայտնագործէ և թէ՛ ընկերութեան պիտի ծառայէ: Ուրեմն Սօքրատի և Պղատոնի համար անհատն և ընկերութիւնը համաձայնեցնող ոսկեղէն եզրը «Ծանօթութեան» մէջ կը կայանար, մինչդեռ Արխատոտէլի համար անհկա ոչ թէ «Ծանօ

քութեան» մէջ էր, այլ «Երջանկութեան» (Happiness) և «Բարութեան» (Goodness) մէջ: Առաջինը տիեզերական հանդամանք ունի, իսկ վերջինը՝ մասնակի, ուր տիեզերականն ու մասնակին, ընկերութիւնն ու անհատականութիւնը կը ձիանան և գործարանական ամբողջականութիւն մը կը կազմեն:

Հոս կ'արժէ անցողակի չիշել արդի Հայ հոգեկան շարժումը, մինչ Հայ ցեղը իր փոխանցման Երջանկն (Period of Transition) կ'անցնի: Մէկ կողմէն Հայ ցեղը իր անցեալով, աւանդութիւններով, պատմութիւնով, մշակույթով ու հաստատութիւններով, մաքառումներով ու զաղափարականով կը ճզնի իրր կեդրոնաձիգ զօրութիւն մը անհատը ինքնամփոփել, իսկ միւս կողմէն՝ նոր սերունդը իր ազատական ձգտումներով, արձատական ու ծայրայեղ զաղափարներով, կասկածներով ու անհաւատութիւններով, և չաճախ ալ իսկական սոփիստութիւններով կը ջանայ իրր կեդրոնախոյզ զօրութիւն մը ցեղէն հեռանալ: Այս հոգերանական երևոյթը մէկ կողմէն ցեղին սիրտը կը ծող ցեց մըն է, իսկ միւս կողմէն ցեղին հոգւոյն կենսակառքութեան ապացոյց մը: Պէտք չէ որ դժգոհութիւն չտայնենք այս մասին և կամ դատապարտենք այս երևոյթը, այլ ուրախ ու զուարթ սրտով մը հոգեկան իրականութեան մօտենանք և ջանանք դանոնք վերլուծել ու համադրել:

Եթէ Հայութիւնը կ'ուզէ այս փոխանցման շրջանէն աւելի առողջ ու կենսունակ դուրս գալ, իրեն համար անհրաժեշտ է քանի մը խորհող մտքեր

արտադրել որոնց պաշտօնը պիտի ըլլայ ոսկեղէն եղբ մը գտնել և հիմն ու նորը իրարու շաղկապել, պահպանողականութիւնն ու արմատականութիւնը իրարու հետ համաձայնեցնել, սիրտն ու միտքը իրարու զօղել, և ցեղն ու անհատը իրարու հետ հաշտեցնել:

Հին Յունաստանի պէս Հայ Սոկրատ մը, Պլադատոն մը, և կամ Արիստոտել մը կրնանք արտադրել: Եթէ այո՛, ապա ուրեմն Հայր իր երկունքը անցուցած է արդէն . . . :

Յունաստանէն յետոյ, Հին Հռովմն է որ Ռամկալարութեան տարածման ու անհատականութեան զարգացման մէջ մեծագոյն առաքելութիւնը կատարած է: Յունական ու Հռովմէական ցեղային առանձնալատկութիւնները կրնան սապէս բաղդատուիլ: Յունական միտքը անհանգարտ, զգայուն և զեղեցկապաշտ է, իսկ Հռովմէական միտքը՝ կենսունակ, գործնական և օգտապաշտ: Յունական միտքը ենթակայական է, Հռովմէականը՝ առարկայական. մէկը ինքնատիպ է, միւսը՝ կազմակերպող. մէկը ներդաշնակութիւն, զեղարուեստ և կեանք կը սիրէ, իսկ միւսը՝ օրէնք, կարգապահութիւն. մէկը գործելէ այնչափ շախորժիր, իսկ միւսը՝ գործելէ հաճոյք կ'զգայ. մէկը ազատութեան սիրահար, իսկ միւսը՝ կարգապահութեան. մէկը անհատականութեան ու անձի լուսաւորման կը տենչայ, իսկ միւսը՝ օրէնքի ու պետութեան հնազանդութեան կը ձգտի: Վերջապէս առաջինը խնդուժերես պատանի մը, իսկ երկրորդը՝ չափազաս մարդ մըն է:

Անձի զարգացման ու անհատական հոլովոյթի տեսակէտէն կարելի է ամբողջ Հին Հռովմէական Պատմութիւնը երկու գլխաւոր շրջաններու բաժնել: Առաջին շրջանին մէջ ցեղն ու հաստատութիւնները բացարձակօրէն գերակշիռ են, և անհատն ու անձը իրենց բարելաւութիւնն ու կատարելագործութիւնը «Մեծ Եսին» մէջ կը փնտռեն, իսկ երկրորդ շրջանին մէջ ցեղն ու հաստատութիւնները իրենց գերակշռութիւնը պահելով հանդերձ՝ անհատին ու անձին զարգացման ազատ ասպարէզ կուտան: Եթէ Հռովմը Սպարթական ու Աթենական պետութիւններու հետ բաղդատելու ըլլանք, կրնանք ըսել թէ Հռովմէական առաջին շրջանը Սպարթականին կը նմանի իսկ երկրորդ շրջանը՝ Աթենականին. մէկը հաստատութիւններն ու ընկերութիւնը կը շեշտէ, իսկ միւսը ազատականութիւնն ու անհատականութիւնը. մէկը միապետականութիւնը կը պնդէ, իսկ միւսը՝ Ռամկապետականութիւնը:

Ի՞նչ էր զուտ հաստատութիւններու նուիրուած Հին Հռովմէական աշխարհին մէջ յառաջ եկող այս հսկայ հոգեկան հոլովոյթին պատճառը: Ի՞նչ էր այն հոգեկան ազդակը որ մէկ ձևօքով Ասիական իսկ միւս ձևօքով Եւրոպական ազգերը կառավարող հսկայ Հռովմը յեղափոխած, և անոր կարգ ու սարքերը յեղաշրջած էր: Անիկա փոքրիկ Յունաստանն էր, Ռամկալարական Աթենքն էր: Փոքրիկ Ռամկալարական Յունաստանը՝ որ այս բռնակալ ու միահռչածան Հռովմին տիրապետութեան տակ ինկած էր, իր կարգին իր դրօշը պարզեց:

Մաքի զօրութիւնը, անհատական ոգին, Հոովմէական լէզէոններուն յաղթեցին, և զրիչը սուրին տիրապետեց: Հոովմը սրղեզրած էր Ռամկավարութիւնը, որուն առաքելութիւնը պիտի ըլլար անհատականութեան, ազատութեան, իրաւունքի, և արդարութեան սկզբունքները տարածել, և ՄԱՐԴՈՒՆ ՎԵ ՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ Հաստատել ի սիւստ աշխարհի:

Սակայն Հոովմէական ազատութիւնն ու անհատական զարգացումը Յունականին Հետ բազդատմամբ՝ երբէք իրենց կատարելագործութեան չի հասան: Կատարեալ անհատապաշտութիւնը Հոովմէական մաքին Համար օտար բան մըն էր: Անոր ներքին ձգտումը հոգեկան հոլովոյթը կազմակերպական էին, և կազմակերպական ալ մնացին. Հաստատութիւնները արմատականութենէ զերազատ սեպուեցան, անցեալը ապագայէն՝ և ցեղն ու պետութիւնը՝ անհատէն նախընտրելի Համարուեցան: Հոս է Հոովմէական քաղաքակրթութեան ու մշակոյթին զերակայութիւնը:

Ահաւասիկ այս էր պատճառը որ Ստոյիկեան Փիլիսոփայութիւնը բարգաւաճ հող մը գտաւ Հընովմէական մաքին մէջ, և կրնանք ըսել թէ Ստոյիկեան Փիլիսոփայութիւնը զերազանցօրէն Հընովմէական եղաւ: Պրութօսի, Սենեկայի, Մարկոս Օրիլիոսի և Եպիկտետոսի պէս մեծ փիլիսոփաներ ու բարոյագէտներ Ստոյիկեաններ էին, որոնք «Ամբողջականութիւնը կատարեալ է» սկըզբունքէն ճամբայ ելլելով հասան «Մարդկութիւնը ամբողջականութիւն է» եզրակացութեան, ուր ա-

ձեն անհատ իր ազատ կամեցողութիւնովը իր պարտականութիւնը կատարելով՝ իր արժանազանէր տեղը պիտի դանէր այդ «ՄԵՄ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» ձէջ:

Այս ժամանակին էր որ Քրիստոս իր կրօնական վարդապետութիւնները կը քարոզէր: Անիկա էր կրօնական առաջին Հիմնադիրը որ անհատականութեան, ազատութեան և արժանիքի կարևորութիւնը բերանեց ու վերազնահատեց: Հին Յոյն սովեստները «Մարդն է ամեն բանի չափանիւշը» փրկիտփայլեցին, Սոկրատ «Ծանիր զԲեզ» վարդապետեց, և Քրիստոս «Եթէ մարդ մը ամբողջ աշխարհը շահի և սակայն իր անձը կորսցնէ, ի՞նչ կը շահի» պատգամեց: Պուտտան անձին զարգացուծը յաւիտենական անցիտակից Հրովոյթին ձէջ փնտուց ու յայտարարեց թէ անհատը զգայնական ութը փուլերէ կը յառաջանայ, ձինչև որ ներքին լուսաւորութեան (Inner Illumination) հասնի, իսկ Քրիստոս անհատականութեան զարգացուծը յաւիտենական ներոյժ Հրովոյթին ձէջ փնտուց, ուր անհատը խորեղ ետէն դէպի կատարեալ ետը կը յառաջանայ: Քրիստոսի մտայնութիւնն ու անձին լուսաւորութիւնը երեք աստիճաններէ անցան: Առաջինին ձէջ Անիկա ազգայնական Հրեայ ծը էր, երկրորդին ձէջ՝ տիեզերական Հրեայ ծը, իսկ երրորդին ձէջ Ատուածացած Հրեայ ծը: Այլ խօսքով, «Որդի Մարդոյ»էն դէպի «Որդի Ատուծոյ» և անհատական ետէն դէպի կատարեալ ետը յառաջացած էր:

Ասոնք են, ահա, անհատականութեան աստի-

ճանական զարգացումն ու կատարելագործումը, և հոս կը կաշանան Քրիստոնէութեան ճշմարիտ առաքելութիւնն ու պաշտօնը :

Մարդկային հոգին միշտ անհանդարտ և ուժարձակ (dynamic) է : Պահպանողականութիւնը՝ ու արձատականութիւնը հողւոյն երկու բեւեռներն են : Ծովը իր վէտվէտումները ունի, ընկերութիւնը՝ իր «ընկերաբանական ալիքները» և հոգին՝ իր ելևեջը՝ (Fluctuation) : Հոգին երկու ծայրայեղութեանց միջև կը տատանի առյաւէտ և չառաջդիմութիւնը այս երկուքին արդիւնքն է : Առանց այս երկու ներհակ ոյժերու վերլուծման, և առանց հողւոյն այս երկու ծայրայեղութեանց միջև գտնուող ճօճման դադանիքը իմանալու, անկարելի է որ պտմութիւնը լիուլի հասկցուի : Պատմութիւնը հողւոյն արձանագրութիւնն է : Ահաւասիկ հոգեկան այս իրականութեան արդիւնքն էր որ հին Յունական և Հռովմէական անհատական ուղին անգամ մըն ալ իր յաւիտենական մօր կը վերադառնար : Արևելքը մէկ ծայրայեղութեան երթալով ընկերութիւնը կը շեշտէր, մինչ Հին Յունաստանն ու Հռովմը երկրորդ ներհակ ծայրայեղութեան երթալով անհատականութիւնը շեշտեցին, և հիմայ պէտք էր որ հոգին դէպի ետ ճօճէր ու ընկերութիւնը ընդգրկէր : Ահաւասիկ անոնց չաջորդող տասը խաւար դարերը մարդկային հողւոյն դէպի ետ ընկերութիւն արձանագրութիւնն են : Հոն անհատականութիւնն ու բարոյականութիւնը զոհուած են իշահ ընկերութեան, և կամ այլ խօսքով,

անհատը քնկրուղեցաւ յաւիտենական «Մեծ Ես»ին մէջ :

Նոր Պղատոնականներ ինչպէս Փիլոն, Պորպիւրիոս և Պղոստինոս և յաջորդական փիլիսոփաներ տիեզերական ցեղն ու յայտնութիւնը շեշտեցին ուր անհատը երևան կուգար որպէս դայն յայտնագործող մեքենականութիւն մը, կամ պարզ գործիք մը : Սորհողը անհատը չէր, այլ բանականութիւնը (Reason), կամ յաւիտենական «Բանը» (Logos) որ ինքզինք անհատի միջոցով կը յայտնագործէր :

Նոյն ոգին աւելի տարածուն ու տիրական տեղ մը կը գրաւէր կրօնական կալուածին մէջ : Նախնական բրիստոնեաները տրամաբանութիւնն ու խորհողութիւնը զոհեցին իշահ կրօնքի և անդրաշխարհեան բարոյականութեան, և կամ այլ խօսքով կրօնական անհատականութիւնը մաքառեցաւ ձեռք ձգել իր փրկութիւնը տիեզերական ցեղին հպելով :

Ի՞նչ էին այն ազդակները որոնք նախնական բրիստոնեաները աշխարհէն զատելու և զանոնք ճգնաւորական կեանք մը ապրելու մղեցին : Մեղի կը թուի թէ անոնք գլխաւորաբար հետեւեալներն էին .— Առաջին, շին Հոովմէական ընկերական կեանքին ու բարոյականութեան վատասերուժը : Երկրորդ՝ Ժամանակակից Հրեաներու մէջ «Մեսիսայի» մը զալստեան համար տիրող ճգնաւորական զազափարականը և Եսսէնականութիւնը (Essenism) : Երրորդ, Ծնական (Cynic) փիլիսոփայութեան տիրական ազդեցութիւնը : Չորրորդ, Հրեղ-

կական ու Եղիպտական կրօնափիլիսոփայութեան միսթիք զազափարներուն ծաւալուծը, և Հինդերորդ, նախնական քրիստոնեաներու դէմ սղուած հալածանքներն ու տիրող անստոյգ կացութիւնը: Ճգնաւորական (Ascetic) կեանքը գլխաւորաբար երկու տեսակի կրնայ վերածուիլ, որոնցմէ առաջինին մէջ մէկը առանձնական (Solitary) կեանք մը կ'ապրի, իսկ միւսին մէջ՝ վանական կեանք մը: Թէև ճգնաւորական այս կեանքը մարդկային յառաջդիմութեան տեսակէտէն մեծ պատրաստութիւն մըն էր զանոնք կրթելու համար տուելունութեան, հնազանդութեան և հաւատարմութեան մէջ, սակայն և այնպէս, հոգեկան առողջ բարձրութենէն դիտելով, անիկա եղերական, անբնականոն, և անտրամաբանական վիճակ մըն է:

Խաւար դարերու կրօնական ձգտումներու մասին խօսելու պահուն չենք կրնար անցնիլ առանց յիշելու նաև միսթիքականութիւնը (Misticism):

Անիկա թէև շատ քիչերու վրայ տիրած է, և սակայն, անոր ազդեցութիւնը ամբողջ Միջին դարերու վրայ տարածուած է և մինչև անգամ արդի քաղաքակրթութեան մէջ իբրև խորհրդապաշտութիւն (Symbolism) կը շարունակէ իր դոյութիւնը: Անիկա Յունական փիլիսոփայութեան, Արևելեան կրօնական միսթիք միտումներու, և Քրիստոնէական կարգ մը վարդապետութիւններու բազալըրութեան արդիւնքն էր: Աստուածաբանական կամ Փիլիսոփայական տեսակէտէն անիկա «Շնորհիւն Աստուծոյ» իրերու իսկական բնոյթը հասկնալու ձգտում մըն էր, իսկ կրօնական տեսակէտէն ա-

նիկա Աստուածութեան հետ անմիջական հաղորդակցութեան մտնելու հոգեկան ջանք մըն էր ուր հոգին տիեզերական միութեան մէջ կ'ընկլուզէր, կը նույնանար :

Երբ Քրիստոնեայ աշխարհը կը զոհէր խորհողութիւնն ու բանականութիւնը ի շահ կրօնական անհատականութեան, և անձնականութիւնը կ'ընկլուզէր յախտնականութեան նսին մէջ, Արարական աշխարհը իր առաքելութիւնը կը կատարէր Եւրոպան կրթելու նուիրական դործին մէջ : Պաղտատա և Դամասկոս արեւելքի մէջ, իսկ Գօրթովա, Սալամանքա և Թօլէտօ արեւմուտքի մէջ, Հին Յունական փիլիսոփայութեան ու մշակոյթին կեդրոնները դարձան : Սպանիոյ Արարական դպրոցներու մէջն էր որ Քրիստոնեայ ազգերը կրթուեցան և ազատութեան ու քաղաքակրթութեան լոյսովը լուսաւորուեցան, ու ասոր արդիւնքը ըլլալով այլ և այլ կողմեր համալսարաններ հաստատուեցան ինչպէս Պօլօններ, Սալէրնօ, և Փարիզ, որոնք Եւրոպական խաւարակուռ ազգերը լուսաւորող, և ազատութիւնն ու անհատականութիւնը զարգացընող մէյնէ կ'լոյսի կեդրոններ դարձան :

Ահաւասիկ այս ատենն էր որ Դպրոցական փիլիսոփայութեան (Scholastic philosophy) հիմերը դրուեցան և Լօմպարտացի Պետրոս, Ալպէրտոս Մակնաս, Թովմաս Ազուինաս, Տիւնս Սքաթըս, Ուիլեմ ավ Օքքամ, և Ալպէրտաի պէս դւրոցական փիլիսոփաներ յառաջ եկան, որոնց փիլիսոփայութիւնները Իրապաւետական (Realistic) և Անուանապաւետական (Nominalistic) անուանց տակ

ձևաւորուեցան : Առաջինը Պղատոնական էր, երկրորդը՝ Արիստոտէլեան, մէկը դադափարապատական էր, միւսը՝ Նիւթապաշտական. մէկը ենթակաւտական էր, միւսը՝ առարկայական. մէկը միութիւնը շեշտեց, միւսը՝ բազմութիւնը. մէկը «կը հաւատամ որպէս զի տրամաբանեմ» փիլիսոփայեց, իսկ միւսը՝ «կը տրամաբանեմ որպէս զի հաւատամ» վարդապետեց, վերջապէս մէկը կրօնքը շեշտեց, իսկ միւսը՝ բանականութիւնը : Ասիկա հոգեկան երկու ներհակ սկզբունքներուն պայքարն էր : Յաճախ այս դպրոցական փիլիսոփաներուն վիճարանութիւնները շատերու կողմէն ծլծաղելի և անհիմաստ բան մը նկատուած են, և սակայն մեզի կը թուի թէ անոնց այս սուր վիճարանութիւններուն արդիւնքն էր որ արդի եւրոպական ազգերու մտային կարողութիւնները սրուեցան ու զարգացան, և մըննոյն ատեն արդի անհատականութեան, ազատութեան և ռամկավարութեան հիմերը դրբուեցան :

Մենք ցորեկը քնանալ կը սորվինք և դիշերը՝ արթննալ : Միտքը իր յատակն իջնելով կ'առուզանայ, և անհատը յաւիտենական ցեղին հպելով իր դորութիւնը կ'առանայ : Մեր յառաջդիմութեան, ազատականութեան և արմատականութեան գաղտնիքը Անցեալին մէջն է, և Ռամկավարութեան ողին ժողովուրդին ծոցէն կը ծնի : Գործնականութիւնը (Pragmatism) առողջ քաղաքակրթութեան փորձաքարն է :

Անցած տասը «Խաւար Դարեր»ը մարդկութեան քնոյ շրջանն էին : Պէտք էր որ արթնու-

թեան ժամը գար: Վերածնութիւնը (Renaissance) մարդկութեան այս խորունկ մրափէն արթըննալու շրջանն էր:

Ի՞նչ էին այն ազդակները որոնք պատմական այս մեծ շարժումը յառաջ բերին: Անոնք, թէև, այլազան ու այլատեսակ են, և սակայն գլխաւորները Հեռեկալներն են.— Տեստեան անհատական ոգին, Արիստոտելեան Բնագիտութիւնը՝ որ մարդիկ բնութեան առաջնորդեց, Սաչակիրներու դէպի Արեւելք արշաւանքը, և անոր իբրև Հեռեկանք Արեւելքի և Արեւմուտքի միջև Հաստատ կապերու ստեղծումը, Արեւելեան և Արեւմտեան Եկեղեցիներուն Համաձայնական շարժումը, Թուրքերու կողմէն Բիւզանդական Կայսրութեան անկումը, և Բիւզանդական գիտուններուն, և Յունական մշակոյթին Վոսփորի արիւնքներուն դէպի Եւրոպա տարածումը, Վասօղի գիւտը, Ամերիկայի գտնուիլը, Կիւթէնպուրկի տպագրութեան գիւտը, Պաղօմէսի աստղարաշխական դրութեան վերցուիլը և անոր տեղը Գորերնիկեան Արեղակնային Դրութեան ընդունուիլը և ասոր իբր Հեռեկանք Գօլօմպոսի, Վասիօանկամայի, Մակէլլանի, և Մարգօ Փօլոյի նաւարկութիւնները, վաճառականական ձեռնարկները և Եւրոպոյ մէջ առաջին անգամ ազգային գիտակցութեան զարգացումը: Ահաւասիկ ասոնք և ասոնց նման շարժումներն էին որ Վերածնութիւնը յառաջ բերին:

Ինչպէս Հրեայ ցեղը Աստուածային Յայանութեան Հաշակիրը Հանդիտացաւ, այնպէս ալ Իտալական ցեղը Եւրոպական արթնութեան և քաղա-

բազմաթիւական առաջնորդը հանդիսացաւ : Ան էր որ առաջին անգամ Հին Յունական և Հռոմէական մշակոյթին ու Դասական Գրականութիւնը առաւ և արդի Եւրոպական ազգերուն փոխանցեց : Իտալիոյ մէջ Տանթէ, Փէթրարք, Պօքաչիօ և ուրիշ խորհող մտքեր անգամ մըն ալ դէպի ետ, Յունական ու Հռոմէական փառապանծ քաղաքակրթութեան և ուսման վարական ոգիին դիմեցին, և Անգլիոյ մէջ Բօճըր Պէյքըն 13րդ Դարուն, առաջին անգամ ըլլալով, փորձառական գիտութեանց հիմը դրաւ :

Ամբողջ Վերածնունդի ոգին կրնայ երկու բանով ամփոփուիլ, Մարդն ու Բնութիւնը : Առաջինը Մարդկայնական (Humanistic) էր, երկրորդը՝ բնական, մէկը գրական էր, միւսը գիտական, մէկը անցեալն էր, միւսը՝ ներկան, մէկը ընկերութիւնն էր, միւսը՝ անհատականութիւնը, մէկը գրին ու գրականութեան սյօ տուաւ, միւսը՝ իրին ու Բնութեան, վերջապէս մէկը Կրկերոնականութիւնն (Ciceronianism) էր, իսկ միւսը՝ Արիստոտելականութիւնը : Ահաւասիկ այս հսկայ շարժումներու շնորհիւ մտքերը լուսաւորուեցան, ճաշակը զարգացաւ, անհատականութիւնն ու ազատութեան գաղափարականը միջնորդաբար լեցուցին, և արթնցող ազատական ու անհատական ոգիին առջև Անգլիական միապետութեան հիմերը սասանեցան, և 1215 թուականին, առաջին անգամ ըլլալով, Ճօն Թագաւորի ձեռքով Սահմանադրութիւնը, «Մեծ Հրովարտակը» (Magna Charta) արուեցաւ : Անգլիոյ առած քաղաքական այս հսկայ քայլը արդի

ուսմկալարական պատմութեան մէջ անջնջելի պիտի մնայ :

Գաղափարական ու քաղաքական այս վերածնութիւնը յետագայ շրջաններու մէջ կրօնքի ու խղճի ազատութեան աղղանշանը պիտի ըլլար : Այսպէս ալ եղաւ : Պապականութիւնը որ դրեթէ ամբողջ Քրիստոնեայ աշխարհին վրայ կը տիրապետէր, և իր ուղածին պէս թագաւորներ զազ կը բարձրացնէր, և թագաւորներ իրենց զաշէրէն վար կ'առնէր, արթնցող ծաքին և անհատականութեան ազատ թռիչքներուն առջև ուշ թէ կանուխ տեղի պիտի տար : Գերմանիոյ մէջ Մարթին Լուտեր և Մելչնքթօն, Չուիցերիոյ մէջ Չուինկլի, և Ֆրանսայի մէջ Բէլլիին խղճի ազատութեան ջաշէրը վառեցին, և Պապականութեան, այսինքն կրօնական բռնակալութեան դէմ ցցուեցան : Բողոքականութիւնը հաստատուած էր արդէն : Այս էր Բարեկարգութեանց Շրջանը :

Ուրեմն Վերածնութեան հետեանքը ըլլալով՝ 1215ին առաջին անգամ Անգլիոյ մէջ «Մեծ Հրովարտակ»ով Սահմանադրական կառավարութիւն մը հաստատուած և հասարակութեան քաղաքական ազատութիւն տրուած էր, իսկ Բարեկարգութիւնով Պապականութիւնը առաջին անգամ իր հեղինակութենէն զրկուած և կրօնական կալուածի մէջ խղճի ազատութիւն ձեռք բերուած էր :

Վերածնութիւնն ու Բարեկարգութիւնը կրնան սապէս բազդատուիլ : Վերածնութիւնը Իտալական էր, Բարեկարգութիւնը՝ Տեւոնական, առաջինը Դասական ու Հեթանոսական Գրականութեան

ոյժ տուաւ, երկրորդը՝ Հայրասպետական ու Քրիստոնէական Գրականութեան: Մէկուն նպատակը անհատական դաստիարակութիւն և զարգացումն էր, միւսին նպատակը՝ բարոյական ու կրօնական դաստիարակութիւնը, մէկը անհատական ու ինքնակեդրոն էր, միւսը՝ ընկերական ու բարեկարգչական, մէկը մարդուն ու Բնութեան դարձաւ, միւսը՝ մարդուն ու Կրօնքին, մէկը Յունական ու Հըռոսովմէական էր, միւսը Տետոնական ու Քրիստոնէական, վերջապէս մէկը քաղաքական ազատութիւնը ձեռք բերաւ, իսկ միւսը՝ խղճի ազատութիւնը: Սակայն կէտ մը կար որ այս երկու շարժումներուն ոգին կը կազմէր, այն էր անհատականութեան զարգացումը, և բանականութեան հոլոփոյթը:

Բարեկարգութեան շուրջ խօսելու ատեն չենք կրնար անցնիլ, առանց յիշելու նաև Հայկական դերը: Պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ Հինգերորդ Դարուն Հայաստանի մէջ Թոնդրակեցիներ անունով բողոքական յարանուանութիւն մը յառաջ եկաւ, որոնք իրենց դէմ մղուող Հայաձանձներու պատճառաւ, այլ և այլ անուններու ներքեւ, ստիպուեցան Հայաստանէն հոս ու հոն ցրուիլ: Իններորդ Դարուն Պաղիկեաններ Թրակիա անցան, և քսան սերունդ Արեւելեան Կայսրութեան մէջ աչքառու դեր մը կատարեցին: Անոնք Պուլկարիոյ մէջ Պօլոմէլեան (Bogomiles) անունով կը ճանչցուէին, իսկ Յունական լեզուով՝ «Բաքարի» (Cathari), այսինքն «Մաքրակրօն» անունով: Յետոյ անոնք Պալքանեան երկիրներէն դէպի Իտալիա

և Հարաւային Ֆրանսա անցան, ուր Տասներկրորդ Գարուն վերջերը «Ալպինէնսեան» (Albigensian) շարժումով երևան եկան. ասոնք թէև խժոժօրէն ջարդուեցան, սակայն չի բնաջնջուեցան, և անոնց սերմանած կրօնական այս բարեկարգչական ողին, և խղճի ազատութեան գաղափարականը Լուտերի, Չուինկլիփի և Քէլվինի միջոցաւ երևան եկան, և Պապականութեան Հեղինակութեան դէմ ցցուեցան, ու այսպէս հաստատեցին խղճի ազատութիւնը: Ծատ մը պատմագիրներու հաւաստիացումներուն համեմատ Թոնդրակեցի Հայերն էին որ բարեկարգչական ողին ամբողջ Եւրոպայի մէջ տարածեցին, և ձօն Ֆիսք (John Fiske) Ամերիկացի մեծ փիլիսոփան իր «Beginnings of New England» երկին մէջ, դարձեալ այս հայկական «Ռամկավար» շարժումին կը վերադրէ Մաքրակրօնի (Puritan) շարժումը, որ Ամերիկեան հաստատութիւններու հիմն ու բնոյթը կը կազմէ: Սակայն, դժբախտաբար, Հայ հասարակութիւնը հայկական այս մեծ շարժումէն շատ տեղեկութիւն չ'ունի: Այս իսկ պատճառաւ Քէմպրիձ Համալսարանի մարդարան Հէտարնի կը ձայնակցինք ըսելով թէ «Հայերը ի՞նչ փառապանծ անցեալ մը ունեցած են, սակայն, դժբախտաբար, շատ քիչեր տեղեակ են այդ փառապանծ անցեալին»:

Գաղափար մը դարերու ընթացքին ծնունդ կ'առնէ, և դարերու ընթացքին ալ կը մաշի, կ'անհետանալ: Բնութեան մէջ ոչինչ չեղակարծ է, նոյնպէս և՛ մարդկային հողուոյն մէջ: Ամէն բան աստիճանական է, և Ռամկավարական ազատա-

կանութեան ու արձատականութեան զաղտնիքը աստիճանական զարգացման մէջ կը կայանայ : Յեղափոխութիւնը պարծանքն է իմաստականերու, որոնք պատճառէն աւելի արդիւնքը կը տեսնեն : Իմաստականերու համար Բարեկարգութիւնը յեղափոխութիւն մըն է, իսկ խորաթափանցներու համար՝ հոլովոյթ . նոյնն է պարագան Ֆրանսական և Ռուսական չեղափոխութեանց համար : Առաջինը ընկերավարութեան մեթոտն է, իսկ երկրորդը՝ ռամկավարութեան : Ընկերութիւնը մէկ օրէն միւսը չի բարեփոխուիր . Հոովմը ժամանակի ընթացքին շինուած է : Բնութեան մէջ փոփոխութիւնը շատ է, իսկ յառաջդիմութիւնը՝ քիչ, և քայլ մը յառաջդիմութիւն բազմազան ազդակներու արդիւնքն է : Տասնեւեցերորդ դարէն մինչև տասնեութերորդ դարու սկիզբը գլխաւոր երեք ազդակներ իրենց դերը կատարեցին, մինչև որ արդի քաղաքակրթութիւնը ծնունդ առաւ : Մէկը մարդկայնական էր, միւսը՝ աստուածաբանական, իսկ երրորդը՝ իրապաշտական, մէկը Յունական ու Հընովմէական էր, միւսը՝ Տետոնական ու Քրիստոնէական, իսկ երրորդը՝ Ֆրանսական ու Անգլո-Սաքսոնեան : Առաջինին մէջ մարդիկ դէպի մարդն ու բնութիւնը դարձան, երկրորդին մէջ՝ դէպի մարդն ու կրօնքը, իսկ երրորդին մէջ՝ գլխաւորաբար դէպի իրն ու բնութիւնը : Իրականութիւնն ու Գործնականութիւնը գրեթէ արդի Եւրոպական մտքին յղացուծներն են, թէև առաջինին արձատը Յունական մշակոյթին կ'երկարի, իսկ երկրորդին՝ Հոովմէականին :

Եւրոպական միտքը գիտական է, հետազննող է, և անոր բանալին է Բանականութիւնը, որ անհատականութեան պարծանքը կը կազմէ: 16րդ և 17րդ դարերը անձա՛հ են, իրենց տեսակին մէջ, նաձանաւանդ 16րդ դարը, քանզի արդի եւրոպական գիտական միտքը անոր մէջ ծնաւ: Ի՞նչ էին այն ազգակները որ մարդիկը մղեցին դէպ իրն ուրնութիւնը: Անոնք համառօտակի հետեւելներն էին. —

Անգլիոյ մէջ Բօճըր Պէյքընէն չետոյ առաջին անգամ Ֆրէնսիս Պէյքըն Արիստոտելեան «Նա քսաւ»-ին դէմ ընդվզեցաւ և իր «Novum Organum»-ով ներածական տրամաբանութիւնը յառաջ բերաւ և բնական գիտութեանց հիմը դրաւ. Կալիլէոս հեռադիտակը հնարեց ու Լուսնթաղի լուսնակները գտաւ, Նետոն «Չգողական ոյժի» օրէնքը դրտաւ, և դոյները բացատրեց, Հարվէյ «Արիւնա-
 օրրջութիւն»ը գտաւ, Թօրիչէլլի՝ «Օդաչափ»ը, Կէօրիբէ՝ «Օդամուղ»ը, (Air-pump), Նափիէր՝ «Բիպսիսամար»ը, (Logarithm), Փասքալ՝ օդին ծանրութիւնը, և Քէփլըր՝ մոլորակային շարժման օրէնքը, Բօմէր՝ լոյսի արագութիւնը չափեց, իսկ Լուի 14րդ «Ֆրանսական Գիտութեանց Կաճառ»ը հիմնեց և Կարոլոս Երկրորդն ալ՝ «Անգլիոյ Թագաւորական Ընկերութիւն»ը հիմնեց:

Այս անհատական զարգացումը և խուզարկող միտքը ոչ թէ մինակ բնական գիտութեանց մէջ ի յայտ եկան, այլ նաև՝ դրականութեան մէջ: Եւրոպական երկու ազգերու տրուած էր այս ոսկեղէն դարերուն գրական շնորհքը: Մէկը Անգլիան

էր, իսկ միւսը՝ Թրանսան: Առաջինը Թրէնսիս Պէյբընը, Շէյքսպիրն ու Միլտոնը յառաջ բերաւ, իսկ երկրորդը՝ Գօրնէյլը, Մօլիէրը, Բասինը, Լա ֆօնթէնը, Պօսիւէն, Փասքալը, Ֆէնէլօնը, և վերջապէս Մատամ Տը Սէվինէէն:

Եւրոպական այս «իրապաւտական» միտքը ինքզինքը երեք ձևով չաչանադործեց: Առաջինը «Բանա-իրապաւտական» (Verbal-Realistic), երկրորդը՝ «Ընկերա-իրապաւտական» (Social Realistic) իսկ երրորդը՝ «Առարկայա-իրապաւտական» (Sense-Realistic): Առաջինը մշակութային էր, երկրորդը՝ ընկերական, իսկ երրորդը՝ գիտական: Մէկը գասական գրականութեան ձեռն աւելի պարունակութեան ոչժ տուաւ, միւսը՝ գործնականութեան, իսկ երրորդը՝ բնական գիտութեան: Առաջինը գրական ճաշակը զարգացուց, երկրորդը՝ գործնական միտքն ու նկարագիրը, իսկ երրորդը՝ գիտական միտքն ու խուզարկութեանց ոգին: Իրազմոս, Բապրլա և Միլտոն առաջինին ներկայացուցիչներն են, Էլիբլթ, Փիչամ և Մօնթաներ՝ երկրորդին, իսկ Մուլղասթըր, Պէյբըն, Բաթթէ և Գօմէնիոս՝ երրորդին, և վերջապէս առաջինին ազբիւրը Հին գասական գրականութիւնն էր, երկրորդին ազբիւրը՝ աշխարհն ու ընկերութիւնը, իսկ երրորդին ազբիւրը՝ իրն ու բնութիւնը:

Եւրոպական այս գիտական ու գործնական միտքը փիլիսոփայական կալուածին մէջն ալ ինքզինքը ի չաչտ բերաւ: Անհատը գիտակցութեան եկաւ, բանականութիւնը զարգացաւ, և մարդկային միտքը աստիճանաբար Գերբնականէն դէպի

Բնականն ու Բանականը դարձաւ: Եւրոպական միտքը Բնապաշտական (Naturalistic) էր, քանի որ իրերը բնական պատճառաբանութեամբ վերլուծել ձգտեցաւ, և Բանապաշտական (Rationalistic) էր քանի որ Բանականութեան ամենաբարձր տեղը տուաւ: Այս երկու բառերը արդի փիլիսոփայութեան կորիզը կը կազմեն: Ֆրէնսիս Պէյքըն, Լաք և Հօպս առաջինին ներկայացուցիչներն են, իսկ Տէգարթ, Սրինօզա, և Լալպնից երկրորդին: Ֆրէնսիս Պէյքըն գիտական աշխարհին երեք բան տուաւ: Առաջին՝ ներածական մեթոտը, երկրորդ՝ նիւթը (Subject-Matter) այսինքն Բնական ուսումները, իսկ երրորդ՝ նոր նպատակը, այսինքն Գործնականն ու օգտակարը: Ֆրէնսիս Պէյքընի այս գիտական կամ փորձառական (Empirical) փիլիսոփայութիւնը իր հետեորդներու, այսինքն Լաքի և Հօպսի, միջոցաւ աւելի ևս զարգացաւ և յառաջ տարուեցաւ: Իսկ Տէգարթ Բանականութիւնը զարգացուց: Հին Գայրոցական փիլիսոփաներու մէկ մասը ըսաւ «Կը հաւատամ որպէսզի տրամաբանեմ», իսկ միւս մասը՝ «Կը տրամաբանեմ որպէսզի հաւատամ»: Սակայն Տէգարթ այս հին ճամբաներէն խոտորելով ըսաւ, «Կը տարակուսիմ որպէսզի հաւատամ»: Այսպէսով տարակոյսէն ճամբայ ելլելով ըսաւ, «Տարակուսը խորհուրդ մըն է, խորհուրդը մտային արարք մը»: «Կը խորհիմ, ուրեմն կ'ապրիմ» (Cogito ergo sum) եզրակացութեան հասաւ, որուն փիլիսոփայութիւնը իր կարգին Սրինօզայի և Լալպնիցի փիլիսոփայութեանց ծնունդ տուաւ: Սրինօզա տի-

եղերական «Գոյակ»ը (Substance) չեչտելով, անհատը ամբողջականութեան կ'ստորադասէ, իսկ Լալայնից «Մօնատական» սկզբունքէն ճամբայ ելլելով առեքեռյք անհատականութիւնը ամբողջականութեան կը դերադասէ իսկ իրականութեան մէջ անհատին ու ամբողջականութեան մէջ Գործարանական փոխ-շարաքերութիւն մը կը դտնէ որով կ'առաջնորդուի «Սկզբնական Ներդաշնակութեան Օրէնքին» (Law of Pre-established Harmony) :

Պատմութեան ընթացքին Անգլիան միշտ դործնական ազգ մը եղած է : Երբեմն ազգեր երեակայած են, Անգլիա ապրած է : Երբեմն ազգեր փրկիստփայած են, իսկ Անգլիան փորձած է : Գործնականութիւնը (Pragmatism) Անգլիական ցեղին տոհմային յատկանիչն է : Այս իսկ պատճառով իր փրկիստփաները զուտ փրկիստփայական կալուածէն հեռու մնացած են : Անոնք վերանցականութենէ (Transcendentalism) աւելի դործնականութեան դիմած են : Այսպէս էր Բօճըր Պէյքըն, այսպէս էր Յրէնսիս Պէյքըն, այսպէս էին նաև Ճօն Լաք և մէկզմէկու յաջորդող Անգլիական այլ փրկիստփաները : Ինչպէս ըսինք, Լաքի փրկիստփայութիւնը դործնական ու փորձառական (Empirical) էր : Անիկա բանականութեան այնչափ ոյժ տուաւ որ իր փրկիստփայութիւնովը թէ՛ Անգլիական և թէ՛ Եւրոպական բազմաթիւ սերունդներու մտայնութիւնը յեղաշրջեց : Իր այս ազգեցութիւնը յաջորդական հինգ տարբեր շարժումներու ծնունդ տուաւ : Առաջին՝ Բնական ու

Փորձառական Փիլիսոփայութեան, երկրորդ՝ Բանականութեան և Աստուածեանութեան (Deism), երրորդ՝ Կարգապահական (Disciplinary) Դաստիարակութեան, չորրորդ՝ Նիւթապաշտութեան, իսկ հինգերորդ՝ Քաղաքականութեան, ուր մարդիկ դէպի բնականն ու անհատականը դարձան :

Անդլիական լուսաւորութեան շրջանը սկսած էր : Բօլանտ, Գօլինս, Պօլինկլոք և Թինտալի պէս խորհող մտքեր Լաքի փիլիսոփայութենէն ալն չափ ազդուեցան որ ամեն տեսակ արձատական քայլերու գիմնեցին, տիրող պաշտօնողական կարգուսարքերու և նախապաշարուններու դէմ ապստամբեցան, Յունական ժամանակներէ մինչև Տէգարթ շարունակող «ի յառաջագունէ» (A Priori) սկզբունքը վերցուցին, և Գերբնական Կրօնքին փոխան Բնական Կրօնքը (Natural Religion) հիմնեցին, որ պատմութեան մէջ Աստուածեանութիւն (Deism) անունով ծանօթ է :

Անդլիան ոչ միայն բանականութեան և փիլիսոփայութեան մէջ հսկայաքայլ կը յառաջդիմէր, այլ քաղաքական ասպարէզին մէջ ևս սոյն բնական ու անհատական ոգին ի յայտ կը բերէր իր 1215ին հռչակած «Մեծ Հրովարտական»ը : Մինչ Եւրոպական ազգեր բնապետական լուծին տակ կ'ընկճուէին, անդին Անդլիա քաղաքական ազատութիւն կը վայելէր : Այս քաղաքական ազատութեան հետեանքը այն եղաւ որ մէկ կողմէն Անդլիոյ քաղաքական ասպարէզը կ'ընդլայնուէր, և անիկա հետզհետէ աշխարհի տիրող պետութիւնը կը դառնար, իսկ միւս կողմէն ալ՝ ներքնապէս ճարտարա-

պետական ու վաճառականական հսկայ յառաջդի-
մութիւններ կ'ընէր :

Գարձեալ այս սամկավարական ոգիին շնոր-
հիւն էր որ Անգլիոյ մէջ կրթական հաստատութիւն
ներ կը հիմնուէին, և ժողովուրդին դաստիարակու-
թեան ոյժ կը տրուէր, ու ասիկա սամկավար երկ-
րի ձը կենսական ջիղն ու հոգին է : Իթընի և Բըկ-
պիի ազգային երկու հաստատութիւններուն մէջ
արդի դիւանագէտ Անգլիան պատրաստուած էր :

Այս բնապաշտական ու բանապաշտական շր-
ջանին Անգլիան երկու քաղաքական փիլիսոփա-
ներ արտադրեց, մէկը Հօպսն էր, իսկ միւսը՝ Ճօն
Լաքը : Հօպս իր «Լէվիաթան»-ով (1651) և Ճօն
Լաք իր «Կառավարութեան շուրջ գրած յօդուած-
ներով» (Treatises on Government, 1690) «Ընկե-
րական Պայմանագրութիւնը» (Social Contract)
փիլիսոփայեցին :

Հօպս պնդեց թէ, «Մարդս ի բնէ եսական ա-
նասուն մըն է, և ոչ քէ՛րնկերական» : Այս պատ-
ճառով նախապատմական շրջաններուն մէջ մար-
դիկ մշտնջենական պատերազմ կը մղէին իրարու
դէմ և զիրար կը բզբտէին : Սակայն այս «բնական
վիճակէն» (State of Nature) զգուած՝ անոնք ըս-
տիպուեցան միանալ և զօրաւոր մէկու մը առաջ-
նորդութեանը յանձնել իրենք զիրենք : Այսպէսով
Հօպս իր փիլիսոփայութիւնովը Սթիւըրտներու
Բացարձակ Միապետութիւնը վարդապետեց : Իսկ
Ճօն Լաք նոյն «բնական վիճակ»էն ճամբայ ելլելով
պնդեց թէ թէ և նախամարդը Հօպսի պնդածին պէս
մշտնջենական պատերազմի մէջ չէր, սակայն տի-

րող վիճակը խիստ անստոյգ և անորոշ էր. հոն ո՛չ օրէնք կար, և ո՛չ ալ դատաւոր: Ուրեմն, նախաձարղը ստիպուեցաւ բնութեան այս անստոյգ կացութենէն փրկուիլ, և քաղաքական ընկերութիւն մը կազմակերպել, որուն պետը ընկերութեան մէկ անհատն է: Այսպէսով Լաք Սահմանադրական Միապետութիւնը փիլիսոփայեց:

Հօպսի և Լաքի այս քաղաքական փիլիսոփայութիւնները տասնեութերորդ դարուն Ֆրանսացի ժան ժազ Բուսոյի «Անհատապաւտական» փիլիսոփայութեան ծնունդ տուին, որը այլևայլ անուններու և զանազան շարժումներու տակ մեզի եկած Հասած է:

Ասիկա Անգլիական լուսաւորութեան շրջանն էր:

Ահաւասիկ ա՛յս էր պատճառը, որ Ֆրանսական երխտասարդութիւնը Անգլիա խուժելով անոր քաղաքական ու սոցիալական ազատ միջոցները ծծեց, Հօպսի և Լաքի քաղաքական նոր փիլիսոփայութիւններէն ազդուեցաւ և ազատական նոր յոյսերով ու գաղափարներով տողորուած իր Հայրենիքը վերադարձաւ:

Ի՞նչ էր այդ երխտասարդներուն պարտականութիւնը՝ եթէ ոչ քաղաքական ու մտային ազատութեան, անհատական զարգացումի, մարդկային իրաւունքի, և եղբայրութեան, արդարութեան ու Հասասարութեան վսեմ սկզբունքները ժողովրդ դային բոլոր խաւերուն մէջ սփռել, և օրին մէկը զանոնք Պուրպօններու կամայական ու բռնապետական կառավարութեան դէմ ոտքի Հանել:

Այս վսեմ շարժումին առաքեալներն էին՝ ժան ժագ Բուսօ, Վօլդէն, Տիտէրօ, Հօլպախ և ուրիշներ: Առաջինը մէկ կողմէն իր «Էմիլ»ով Դաստիարակութեան մէջ նոր ոգի մը կը դնէր, իսկ միւս կողմէն «Ընկերական Պայմանագրութիւն» անուն գրքով (1762) քաղաքական ասպարէզին մէջ ազատութեան ու Ռամկավարութեան սկզբունքները կը տաշածէր: Երկրորդը՝ ԼՏրդ. Դարու մը-տաւորական այդ տխտանը, իր բանախօսութիւններով ժողովրդին միտքը կը լուսաւորէր և զանոնք դէպի բանականութիւն կ'առաջնորդէր. իսկ Տիտէրօ, Հօլպախ և ուրիշներ՝ աւելի՛ ևս «Համայնագիտարան»ներ գրելով Ռամկավարութեան այս ազատական ոգին ժողովրդական խաւերուն մէջ տարածել կը ջանային:

Սակայն Վօլթէն և Բուսօ Ֆրանսական Լուսաւորութեան Պատմութեան մէջ միշտ երկու տխտաններ մնացած են: Առաջինը բանականութեան առաքեալն էր, երկրորդը՝ զգացումի. մէկը գլխին սիրահարն էր, միւսը՝ սրտին: Վօլթէն խորհող մըն էր, Բուսօ զգացող մը: Առաջինը Ֆրանսական մտաւորականները ցնցեց, երկրորդը՝ հասարակ ժողովուրդը արթնցուց. մէկը կրօնական Հաւատաքննութիւնը (Inquisition) Ֆրանսայէն վերցուց, միւսը՝ ընկերական նախապաշարումները. մէկը ազնուապետական էր, միւսը՝ ժողովրդական, մէկը արմատական ու յանդուգն էր, միւսը՝ արմատական և արկածախնդիր, վերջապէս մէկը տրամաբանող էր, իսկ միւսը՝ վիպող: Ասոնք եր-

կու ներհակ անձնաւորութիւններ էին, որոնցմէ, իրենց բնորոշութիւններու տեսակէտէն, եթէ մէկը Հիւսիս կը նայէր, միւսը Հարաւ. սակայն կէտ մը կար ուր երկուքն ալ կը միանային. այն էր ժողովրդային զանգուածը արթնցնելու, և զայն Ռամկաւարութեան առաջնորդելու առաքելութիւնը:

Այս էր Ֆրանսական Լուսաւորութեան շրջանը:

Ահաւասիկ անհատականութեան, ազատութեան, իրաւունքի, և ժողովրդային Վեհապետութեան Ռամկաւարական այս վսեմ սկզբունքներու ֆրանսական բոլոր խաւերու մէջ տարածուելովն էր որ Պուրպօցներու, Ազնուականներու և կղերականներու կամայական ու բռնակալական կառավարութեան տակ Հիւժող ու կեղեքուող ժողովուրդը կառավարական պաշտօնեաներու կեղեքումներու, ազնուականներու ասպականեալ կենցաղին և կղերականներու գայթակղեցուցիչ բարբերուն դէմ ընդվզեցաւ, իր ոյժերը միացուց, և աստուածներու պէս գոչելով Պասթիլը պաշարեց ու քանդեց, բռնակալութեան գազը միանգամ ընդ միշտ տապալեց, ազնուականները սրէ, և իրենց սեփականութիւնները Հուրէ անցուց, և այսպէս 1789 Յուլիս 14ին Ֆրանսայի մէջ առաջին անգամ զուտ ՌԱՄԿԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ մը հիմը դրաւ: Այս է Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը:

Սակայն չի մոռնանք ըսելու թէ Ֆրանսական Ռամկաւարական Պետութենէն առաջ 1775 թուականին Ամերիկայի մէջ արդէն ուրոյն Ռամկաւարական կառավարութիւն մը Հաստատուած էր: Ամերիկան, որ մինչև յիշեալ թուականը պարզա-

պէս Անգլիական դադութ մըն էր, Անգլիական կառավարութեան կողմէն իր վրայ դրուած ծանր տուրքերու հետեանքով ամէն կողմէն բողոքի ձայն բարձրացուց և իր արդար բողոքին աննկատ թողուելուն վրայ ստիպուեցաւ միանալ և Ֆիլադելֆիոյ Անկախութեան Սրահին մէջ առաջին անգամ ըլլալով աստատմութեան դրօշը պարզել Անգլիական կառավարութեան դէմ և այսպէս հիմնել Ամերիկեան անկախ կառավարական պետութիւնը :

Այսպէսով Ռամկավարական երեք մեծ կառավարութիւններ հիմնուեցան աշխարհիս մէջ.— 1215ին հաստատուեցաւ Անգլիական Սահմանադրական կառավարութիւնը, 1775ին՝ Ամերիկեանը, իսկ 1789ին՝ Ֆրանսական Ռամկավարական կառավարութիւնը :

Ռամկավարութեան դարը սկսած էր :

Տասնևութերորդ Գարը Անգլիոյ և Ֆրանսայի պէս Գերմանիոյ Համար ալ Լուսաւորութեան Շըրջանը եղած է :

Մէկ կողմէն Անգլիական Աստուածեաններ, իսկ միւս կողմէն Վօլդեո և Ժան Ժազ Բուսօ, իրենց բանականութեամբ և փիլիսոփայութեամբ, մանաւանդ վերջինը իր բոմանթիք դրականութեամբ, խորունկ տպաւորութիւն թողուցին Գերմանական Վերածնունդին վրայ: Պաղէտօ, Հէրտաէր, Ֆրօպէլ և Հէրպարթ դաստիարակութեան, իսկ Ուօլֆ, Լէսսինկ և ուրիշներ փիլիսոփայութեան մէջ բանականութեան այս շարժման յառաջապահները Հանդիսացան :

Սակայն բուն Գերմանական Լուսաւորութեան

Շրջանը կ'սկսի 1781 թուականին լոյս տեսնող Էմ-
մանուէլ Բանթի «Բանականութեան Քննադատու-
թիւն»ովը (Critique of Pure Reason), ուր Բանթ
Հիւմի Մկեպտիկական (Skepticism) Փիլիսոփայու-
թեան հսկազգէլով «Ի յառաջագունէն» (A Priori)
և «Ի յետնագունէն» (A Posteriori) իրարու միա-
ցուց, կամ այլ խօսքով հաւատքի ու բանականու-
թեան, և ցեղի ու անհատի միջև որոշ փոխ-յարա-
բերութիւն մը ստեղծեց: Իսկ յաջորդող Գերման
փիլիսոփաներէն ոմանք ինչպէս Կէօթէ, Ֆիխթէ,
Հէրտէր և Հէկէլ մէկ ծայրայեղութեան երթալով
տիեզերականն ու պետութիւնը շեշտեցին, իսկ
ոմանք ալ՝ ինչպէս Մաք Շթրրնըր և Նիշէ միւս
ծայրայեղութեան երթալով անհատն ու «Գեր-
մարդ»ը (Superman) շեշտեցին:

Ռամկավարութեան զարգացումն ու անհա-
տականութեան հոլովոյթը Ներոյժ (Conscious)
հանգամանք կ'ստանայ Ֆրանսական Մեծ Յեղա-
փոխութենէն վերջ: Ժան Ժազ Բուսոն այդ բոլոր
չարժումներուն կեդրոնն էր, և արդի ռամկավա-
րութիւնն ու անհատականութիւնը շատ բան կը
պարտին անոր ուսուցումներուն: Անիկա էր որ
գրեթէ առաջին անգամ իր ժամանակին ոգին ըմ-
բռնեց, զայն իւրացուց, համազրեց, և իր փիլի-
սոփայութեանց կորիզը կազմող «Բնական վիճա-
կ»ով (State of Nature) շատ մը շարժումներու
ծնունդ տուաւ. ինչպէս վիպական գրականու-
թեան, ընկերաբանութեան, անհատականութեան,
հոգեբանական դաստիարակութեան, և մանկան
հոգեբանութեան (Child Psychology):

Բուսօյէն ասդին պետութեան և անհատականութեան, ընկերութեան և անձի փոխ-յարարերութիւններու մասին յայտնուած են բազմաթիւ գաղափարներ որոնք զլիաւոր երեք վարկածներու ներքե կրնան ամփոփուիլ: Առաջինը անհատապաշտական վարկածն է (Individualistic theory), երկրորդը՝ ընկերապաշտական վարկածը (Socialistic theory), իսկ երրորդը՝ գործարանական վարկածը (Organic theory): Անհատապաշտական վարկածը կը պնդէ թէ անհատը ամէն ինչ է և ընկ.թիւնը անհատներու ամբողջականութիւնն է (Aggregation), ընկերապաշտական վարկածը կը պնդէ թէ անհատը պարզապէս վերացականութիւն (Abstraction) մըն է, և ոչինչ իրական է բացի ամբողջականութենէ: Բուսօ ազատականութեան (Interest), Պէնթհամ՝ օգտակարութեան (Utility), Մաք Շթըրները, Նիչէ, և Իպսէն եսականութեան, Թհամըս ձէֆըրսըն, էմըրսըն, և Գարլայլ ինքնավստահութեան (Self-Reliance) և անհատական իրաւունքի (Individual rights), Միլ և Պէն հոլովոյթի (development) և արդարութեան (Justice) սկզբունքներու վրայ յենլով անհատական հոլովոյթը կը շեշտեն: Իսկ Օվէն, Ֆուրբէ, Լասալ, Մարքս, և իր հետևորդները Նիւքապաշտութեան, օգտակարութեան և ամբողջականութեան սկզբունքներու վրայ յենլով ընկերապաշտութիւնը կը շեշտեն: Ա.ը իր ծայրայեղութեան մէջ Հիլէական փիլիսոփայութեան (Atomic philosophy) ծնունդ կուտայ որը իր կարգին անիշտականութեան (Anarchism) և

նչնչականութեան (Nihilism) կ'առաջնորդէ, երկրորդը իր ծայրայեղութեան մէջ բացարձակի փիլիսոփայութեան (Philosophy of the Absolute) ծնունդ կուտայ, որը իր կարգին համայնապատական (Communitistic), հաւաքապատական (Collectivistic) և բնկերապատական (Socialistic) բռնապետութիւնը յառաջ կը բերէ: Երկուքն ալ իրենց ծայրայեղութեանց մէջ վնասակար և անբնական են: Ռամկավարութիւնը և իր ջատագոված անհատական զարգացումը առնց ոչ մէկուն հետ առնչութիւն ունի: Անիկա՞ թէ՛ ծայրայեղ անհատապատուութեան կը խորեի, և թէ՛ ծայրայեղ բնկերապատուութեան: ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ ՀՈՂՈՎՈՒԹԱԿԱՆ ՃԱՄԲԱՆ է:

Ահաւասիկ այս էր պատճառը որ կարգ մը փիլիսոփաներ, ի միջի այլոց Պլատոն և մանաւանդ Հէրոպարթ Սրէնսըր, անհատի ու պետութեան այս փոխ-յարաբերութիւնը Գործարանական է ըսին: Թէև կենսարանական այս վարկածը ռամկավար պետութեան կազմին մէջ անհատի ու պետութեան փոխ-յարաբերութիւնը առերևոյքս խիստ լաւ կը բացատրէ, և ընդհանուր առմամբ գիտուններու կողմէն ընդունուած իրողութիւն մըն է, և սակայն իրերը վերին ակնարկով մը գիտելով մեզի կը թըւի թէ Ռամկավարութեան սկզբունքները ո՛չ թէ կենսարանական ու գործարանական են, այլ՝ հոգեբանական ու կազմակերպական (Organization): Կենսարանական հոլովոյթը անգիտակից (Unconscious) է, հոգեբանական հոլովոյթը՝ ներոյժ (Conscious), առաջինը կեանքի ստորին խաւերը

